

Bethlen Péter és Pázmány

HELTAI JÁNOS

Régóta élénken foglalkoztatja a kutatást Pázmány Péter kapcsolata a protestáns erdélyi fejedelmekkel.¹ A három részre szakadt ország egyesítésének két különböző koncepcióját képviselte Pázmány illetőleg Bethlen Gábor és I. Rákóczi György. E két koncepció végső célja azonban közös: a török kiűzése és az ország egyesítése.² S ha ezeket a célokat merőben más-más úton tartották is elérhetőnek történelmünk ezen nagy alakjai, a Habsburg-ház és a török birodalom között kialakult egyensúlyi helyzetben, mégis gyakran találkoztak pillanatnyi politikai törekvéseik is. Bethlen különösen béketárgyalásai idején vette igénybe Pázmány segítő, közvetítési készségét, Rákóczi pedig már állandó baráti kapcsolatot tartva vele legszilárdabb magyarországi támaszának tekinthette az esztergomi érseket. Pázmány pedig mind inkább szükségesnek látta az önálló erdélyi fejedelemség létét, felismerte, hogy Erdély az ország függetlenségének biztosítója a Habsburg-ház növekvő hatalmával szemben. Jelen dolgozatunkban néhány új adattal és szemponttal szeretnénk hozzájárulni Pázmány és a Bethlen család, illetőleg Pázmány és Rákóczi kapcsolatainak megvilágításához.

Első pillantásra talán véletlennek tűnik, a fent vázolt viszonyokból azonban mégis szükségszerűen következik, hogy Bethlen Péter sorsának alakulásában több ízben is igen fontos szerep jutott Pázmány Péternek.

A Bethlen-fiúk; az idősebb István gyermekei, István és Péter külföldi iskoláztatásának eseményeit jól ismerjük Lukinich Imre alapos feldolgozásából.³ E peregrinációs utak politikai jelentőségét azonban még nem méltatta kellően a szakirodalom.

Bethlen Gábor fiatalságának nagy részét a portán töltötte. Személyét ezért sok helyütt bizalmatlanság övezte. „Törökösnek”, sőt néha egyenesen töröknek tartották. A személyét övező bizalmatlanság feloldására Bethlen

1. Önálló tanulmányok e témában: Szilágyi Sándor: *Rákóczi és Pázmány*. Pest, 1870; Beke Antal: *Pázmány, Lipppay és Eszterházi levelezése I. Rákóczi Györggyel*. Budapest, 1882; Bíró Vencel: *Bethlen viszonya Pázmánnyal = Erdélyi Múzeum*, 1914., 181–194. 1.
2. Legújában erről Hargittay Emil írt: *Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei = Irodalomtörténet*, 1980., 134–147. 1.
3. Lukinich Imre: *A Bethlen fiúk külföldi iskoláztatása 1619–1628. = Nagynyedői Album*. Budapest, 1926., 79–100. 1. Lásd még Veress Endre hagyatéka MTA Kézirattár Ms 439/7. 165–227. fol., valamint Monok István megjelenés előtt álló tanulmánya.

kitartóan kereste az eszközöket. Mivel saját gyermekei korán elhaltak, öccsének, Istvánnak két fia képviselte a család következő generációját. A fiúkat pedig Európa leghíresebb egyetemeire: Heidelbergbe, illetve Frankfurtba és Leydenbe küldték tanulni, demonstrálva, hogy Erdély a török vazalusság ellenére is az Orbis Christianus része. Azonban nemcsak a külföld számára rendezett látványos demonstráció volt a két Bethlen-fiú peregrinációja, hanem idehaza is mozgósító erejű példaadást jelentett Erdély előkelői számára, akik Pareusnak, a heidelbergi egyetem professzorának szavai szerint inkább Marsnak, mint Pallasnak szentelték gyermekeiket ekkoriban.⁴ A példaadás mellett pedig versengés is volt ez, hiszen az igazi, magyarországi elit, mint például a Thurzók, Thököliek, Ostrosithok, Révayak gyermekei ebben az időben ugyancsak külföldön nyerték kiképzésüket,⁵ és a Bethlen családnak 1619-től magyarországi aspirációi is voltak!

Még kevésbé vizsgálta a szakirodalom ezen utak diplomáciai oldalát. Pedig a család bizonyára ilyen célokra is felhasználta a fiúk külföldi tanulmányainak ürügyét. István esetében csupán David Pareus egyik könyvajánlásából lehet erre következtetni, amely éppenséggel visszautasítja azt a vádat, hogy Istvánnak a tanuláson kívül egyéb titkos céljai is voltak a közbéke megzavarására.⁶ A gyanú felmerülése önmagában persze még nem bizonyíték, de Bethlen Péter peregrinációjának némely eseménye ugyancsak arra enged következtetni, hogy a háttérben diplomáciai megfontolások is meghúzódtak. Az ifjabb Bethlen Péter, noha nem hiányoznak a forrásokból az őt egyoldalúan magasztaló jellemzések sem, ezeket úgy tűnik inkább családja respektusának köszönheti, valójában nem lehetett olyan tehetséges, mint bátyja. Külföldi tanulmányait is hamarabb befejezte a tervezettnél, ám nagybátyja, Bethlen Gábor ragaszkodott hozzá, hogy hazatérése előtt még egy hosszú körutazást tegyen Európában. A fejedelem levelek és kötetek sokaságával készítette elő és szervezte az utat, az út egyes állomásait, látszik, hogy különös gonddal figyelte és irányította unokaöccse lépéseit.⁷ Az utazás fontosságát jelzi az is, hogy az addigi egyházi kísérőket Cseffey László, belső-szolnoki főispán és Bornemisza Ferenc, Bethlen bizalmasa személyében két tapasztalt és előkelő diplomata váltotta fel.⁸ A felkeresett helyeken pedig mindenütt a legelőkelőbb személyiségek fogadták az ifjú Bethlent. Brüsszelben Isabella Eugenia, Angliában a király I. Károly.

4. Pareus, David: *Collegiorum theologiarum... pars altera...* Heidelbergae, 1620):(4a fol.

5. Thurzó Im repéldául Wittenbergben, Thököly István és Miklós Heidelbergben tanult nem sokkal korábban. Érdekes viszont, hogy a Rákócziak később nem tartották szükségesnek gyermekeik külföldi iskoláztatását.

6. Pareus: i. m.):(6b fol.

7. Lásd például Bethlen Gábor levelét 1626. ápr. 15-én Georgius Wilhelmus brandenburgi választónak = Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor Fejedelem levelezése*. Budapest, 1887, 336. l. Joannes Cornarus, velencei doge-nak 1627. aug. 27-én. = Óváry Lipót: *Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez*. Budapest, 1886; XIII. Lajos, francia királynak 1627. aug. 27-én. = Szilágyi: i. m. 375–376.; Richelieu bñborosnak 1627. aug. 27-én. = Szilágyi: i. m. 366. l.; Isabella Eugenia Bethlenhez 1628. febr. 7-én. = Óváry: i. m. 482–483.; Bethlen II. Ferdinándnak 1628. okt. 25-én. = Szilágyi: i. m. 375–376. l.

8. Bethlen Gábor levele 1627. aug. 27-én Pázmányhoz. = Pray Georgius: *Gabrielis Bethlenii principatus Transilvaniae*. Tm. II. Pestini, 1816. 154–157. l.

Franciaországban XIII. Lajos és Richelieu bíboros, az út végén maga Ferdinánd császár is.⁹ A névsor, ha feltételezzük, hogy konkrét feladatai nem is voltak Bethlen Péternek ezen udvaroknál,¹⁰ már önmagában is jelentős, hiszen mindennél jobban demonstrálja az erdélyi fejedelem kiterjedt kapcsolatait, személyének fontosságát, jelentőségét, nemzetközi tekintélyét. A diplomáciai kapcsolatok bejárata és a presztízsteremtés már önmagában megérte a meglehetősen nagy pompával kivitelezett utazás költségeit.

A Bethlen Péter fölött 1646-ban elmondott latin nyelvű gyászbeszéd,¹¹ amelyet Lukinich Imre nem iktatott a peregrinációra vonatkozó források közé, így annak tartalma a szakirodalomban eddig kiaknázatlan volt, pedig egyértelműen bizonyítja, hogy Bethlen Péter útjának egy-egy állomása fontos diplomáciai esemény volt. A gyászbeszéd ismerteti a peregrináció egész történetét, de csak rövid félmondatokat szánva egy-egy felkeresett hatalmasságra, ám részletesen leírja az utolsó állomások egyikét: Róma meglátogatását. Érdekesekek már a római látogatás előzményei is. Bethlen Gábor 1627 augusztusában kérte Pázmány Péter esztergomi érsektől, hogy legyen segítségére unokaöccse római fogadásának kieszközlésében.¹² Figyeljünk csak az időpontra! Ez év tavaszától, igaz, hogy kölcsönösen gyanakvásoktól terhelve, de folyik a tapogatózás Bethlen és a bécsi udvar között egy esetleges együttes török elleni hadjáratról. A megindult párbeszédben Pázmány volt a közvetítő.¹³ Mindez azt jelzi, hogy többirányú diplomáciai mozgásba illeszkedett be az említett látogatás.

Az ifjú gróf végül is 1628. július végén érkezett Rómába. Ott-tartózkodásáról 1628. aug. 2-i és 9-i keltezéssel maradtak fent feljegyzések.^{13a} A korábbi szerint Bethlen Péter körülbelül 15 személyből álló kíséretével együtt

9. Minderről részletesen ír Lukinich Imre: i. m. 93–96. l.

10. Bár Kecskeméti K. György: *Ulysses Pannonicus. Franaker 1626. c. műve szerint Georgius Wilhelmus választófejedelem Bethlen Gábor hivatalos követeként fogadta a Péter gróf kíséretében érkezett Liszti Ferencet, a Liszti által átadott Bethlen-levél megtárgyalására azonnal fejedelmi tanács ült össze, s a válasszal Liszti hamarosan vissza is utazott Erdélybe.*

11. *Temetési pompa, mely... Bethlen Péternek... meghűdedett testének... földben el-takarítatásáig celebráltatott... Várad 1646, Szenci Kertész (RMK I 787) 133–149.* A beszéd szerzője ellentétben a kötetben közölt többi prédikációval nincs feltüntetve. Mégis az egész kiadvány felépítéséből arra lehet következtetni, hogy Hodászi Miklós mondta el, aki ekkor nagybányai lelkész volt, s akinek neve a kötet utolsó prédikációja, Daróczi Zsófia Zólyomi Miklósné gyászbeszéde alatt is olvasható.

12. Lásd a 8. jegyzetet.

13. Frankl Vilmos: *Pázmány Péter és kora. Második kötet. Pest, 1869. 210 l., Magyarország történeti kronológiája. II. 1526–1848. Főszerkesztő Benda Kálmán. Budapest, 1982. 456. l.*

13a. Di Roma li 2 d'Agosto 1628.

Il Nipote del Principe Gabor di Transilvania attende hora a vedere con la sua comitiva di circa 15 persone le cose più notabili così antiche, come moderne di questa città, et alloggiando tuttavia all' Hostaria della Spada, gli fu Domenica mattina mandato dal Cardinale Ludovisio un donativo de pollami, vini, formaggi, salami et altri rinfrescamenti (?) (*Bibl. Vat. Urbinate lat. 1098 fol. 406.*)

Di Roma li 9 d'Agosto 1628.

Il Nipote del Principe Gabor di Transilvania ancorche heretico d'età di circa 22 Anni, havendo baciato il piede a Nostro Signore conforme haveva procurato per messo di questo Ambasciatore Cesareo, che n'ottenne la gratia, et havendo anco veduto Domenica mattina privatamente le cerimonie della sacrossanta (?)

a város ókori és újabb nevezetességeit akarja megtekinteni. S mivelhogy a Spada-Házban lakik vasárnap délelőtt Ludovisi cardinalis (Ludovicus, Ludovisi bolognai érsek 1621—1632 között) lábasjóságból, borból, sajtból, szalámiból és egyéb frissítőkből álló ajándékot küldetett neki. A feljegyzés napja, augusztus 2-a szerdára esett 1628-ban, tehát előtte való vasárnap július 30-án Bethlen Péter már feltétlenül megérkezett Rómába. Az egy héttel későbbi két feljegyzés már arról is tudósít bennünket, hogy a pápa is fogadta az erdélyi ifjút: „Az erdélyi Gábor fejedelem unokaöccse, aki jól-lehet eretnek, a császári követség küldöttje által elérte, hogy a szokásnak megfelelően megcsókolhassa a Szent Atya lábát, ez által kegyre talált és még vasárnap reggel is mutatkozott a legszentebb pápai kápolnában tartott szertartáson, később pedig az Angyalvárban. Hétfőn elindult, hogy megnézze Itália leghíresebb városainak nevezetességeit, s azután visszatérjen Erdélybe.” Illetve: „Van itt Bethlen Gábor fejedelemnek egy unokaöccse, aki Franciaországból jött, miután Itáliát megnézte és megcsókolta a Szent Atya lábát, Nápolyba fog menni.” Az augusztus 9-ét megelőző vasárnap 6-ika, Urunk színe változásának vasárnapja. Bethlen Péter tehát nem akármilyen szertartáson vehetett részt a pápai kápolnában! S minden bizonnyal másnap, hétfőn hagyta el az örök várost.

Szerencsésen egészíti ki e feljegyzéseket a halotti beszéd, amely, mint említettük, részletesen leírja a római utat, sőt Bethlen Péternek a pápával való találkozását is:¹⁴ Bethlen Péter már Itáliában járt, a félszigetnek azon

Cappella pontificia, et poi questo Castello Sant'Angelo, lunedì parti di qua per vedere il rimanente delle città più notabili d'Italia et poi ritornarsene in Transilvania (fol. 420).

Di Roma li 9 Agosto 1628.

Si trova qui un nepote di Bethlem Gabor Principe di Transilvania venuto di Francia, qual va vedendo l'Italia, et passará a Napoli sendo stato a bacciar il piedi al Pontefice (fol. 427). A római látogatásról lásd Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába. Bp., 1975. 160—161. l., és „Adriai tengernek fönnforgó hajjai”. Bp., 1983. 10. l. E feljegyzéseket is ő használta Veress Endre hagyatékából a hetvenes évek elején, az ő kérésére Klaniczay Tibor Rómában Veress jegyzeteit összeolvasta az eredetivel. Klaniczay olvasatát, amely most Szegeden van, Monok István volt szíves rendelkezésemre bocsátani. Az olasz szöveg fordítását Török Sárának és Acél Zuzsának köszönöm.

14. A beszéd ide vonatkozó részlete, amelyet a főszövegben bő tartalmi kivonatban ismertetünk a következőképpen hangzik: „Defunctus noster in illis Italiae partibus versabatur, quas non sanctae sed sacerrimae planeque barbarae Inquisitionis gangraena hactenus nondum depascitur; cupiebatque Romam, quondam Orbis caput potentissimaeque Majestatis sedem, contemplari; sed non paucae, nec variae deerant rationes, quae ne veteris atque ab ipsismet Hungaris triumphatae urbis ruderum contemplationem tanti emeret suadere videbantur. Veruntamen idoneorum virorum interventu ipsi a Summo Pontifice Urbano VIII satis cautum fuit, ipsum liberrimae ecclesiae, ut illi non item alii vocant, ditiones ingressurum, perlustratum ac egressurum esse; quam promissionem Papa sane accuratissime praestitit. Venit enim Romam, humanissimeque exceptus plurima visu memoratuque dignissima non sine admiratione et voluptate spectavit: Cumque Pontifex ipsius, ipse Pontificis videndi alloquendique desiderio teneretur, atque ille praetensae suae sanctitatis an divinitatis opinione, hic vere reformata religione retineretur, Urbanus eam pro matura insignique sua, quam ne Hispani quidem ipsi infestiores negare ausint, prudentia salutandi rationem admisit, ut vix urbanior excogitari potuerit. Comes cum universo suo comitatu solenniter introductus,

a részén, amelyet még nem érintett az inkvizíció, s ekkor elfogta a vágy, hogy Rómát is, amely egykor a világ feje volt megnézzé. (Jóllehet, mint láttuk a római utazásra nem Péter gróf vágyott, hanem azt nagybátyja a fejedelem már egy évvel korábban eltervezte.) A körülmények azonban nem tanácsolták, hogy megnézzé a várost, de végül mégis akadtak alkalmas férfiak (az előzményekből következően nyilván Pázmány), akiknek közbenjárására maga VIII. Orbán védelmezte, hogy szabadon járhasson az egyházi államban. Bethlen Péter tehát Rómába ment s nem kis gyönyörűséggel és csodálkozással nézte meg a várost. Végül pedig Bethlen Pétert a pápa, a pápát pedig az ifjú gróf látásának s az egymással való szólásnak a vágya ragadta el. Ám ebben a pápa részéről komoly akadálynak látszott, hogy nem sérti-e majd a pápai szentséget a fiatalember fogadása, az ifjú gróft pedig református vallása készítette óvatosságra. Mégis Orbán a maga érett és kiváló bölcsességével úgy nyújtott üdvözlésre való alkalmat az erdélyi ifjúnak, hogy ezt alig lehetett volna nyájasabban kigondolni. A gróft teljes kíséretével ünnepélyesen vezették be a terembe, ahol a szokás szerint trónján ülő pápát állva csupán a Felső Fejedelem titulussal szólította meg, s hosszan családiasan beszélgettek a legkülönbözőbb dolgokról, s közben sem Bethlen Péter, sem a kísérete (kivéve annak katolikus tagjait, akik boldogan, ahogy tanácsolták nekik, a pápa lábainak csókolásával újították meg magukat) nem éltek olyan szertartásokkal, amelyek az evangélikus vallás¹⁵ szilárd híveihez méltatlanok lettek volna, hanem csupán az idős férfi korához, méltóságához és politikai hatalmához illő tiszteletet adták meg Orbánnak. Bizonyára mindez furcsának szörnyűnek és ijesztőnek látszik, hogy az, aki az egész egyház feje, a legfőbb főpap és fejedelem, Szent Atya, Krisztus boldog helytartója címeknek örvend mindig mindenütt, akinek királyok és uralkodók tartják kengyelét és cipőjét szokták csókolni, aki lábbal hágott a császárok nyakára — hogy az saját palotájában abban az időben, midőn Caraffa már egész Németországot döngette és diadalt kiáltott a

Papam pro more in throno sedentem, stando, serenissimi principis titulo est allocutus; variisque de rebus cum illo familiariter disserens, nec ipse, nec ipsius ministri (Quibusdam Pontificiis exceptis, qui beato, ut sibi persuadebant, pedum osculo se recreabant) acerrimis evangelicae confessionis professoribus indignis, sed tantum viri tanti aetati, dignitati, politicaeque potestati consentaneis ceremoniis usi fuere. Nonne vobis, sapientissimi et prudentissimi viri, haec omnia et singula paradoxa? nonne monstra? nonne portenta esse videntur? Illum, qui universae Ecclesiae caput, qui supremus Pontifex ac Princeps; qui Sanctissimus Pater, qui Beatissimus Christi Vicarius; qui *ἀνυπερθεός* vice-Deus semper et ubique audire gestit; cui reges ac imperatores stapedes tenere, crepidam osculari consuevere; qui imperatorum colla pedibus conculcare ausus est; illum, inquam, in suo capitolio, eo tempore quo Caraffa sacram, si Diis placet, Germaniam crepabat, atque triumphum ante victoriam canebat, Serenissimi Principis titulo contentum, eaque modestia cum Comite peregrino, iuvene, opinione sua haeretico, stante, tanquam cum multo inferiori amico collocutum fuisse. Nimirum Urbanus qui plerosque suorum antecessorum non minus vulpina astutia versutiaque primaria Pontificiae omnipotentiae columna, quam eruditionis gloria antecelluit, non tam nepotem honore mactatum, quam patrum inaudita sua comitate delinitum voluit.” = Temetési pompa, 143–144. l.

15. A kor terminológiája szerint a reformátusok a protestáns egységet hangsúlyozandó magukat is evangélikusoknak nevezték.

győzelem előtt, megelégszik a felséges fejedelem címmel és ugyanezen szerénységgel az ő hite szerint eretnek ifjú gróffal, aki egyszerűen csak megállt előtte, mintegy nem sokkal alacsonyabb rangú barátjával eltársalog. A pápától ajándékba kapott 500 színes Isten báránya szobrocskából aztán a hazafelé úton viaszgyertyákat öntöttek, s fényüknél mulatoztak.^{15a} Mind ez a nyájasság, mint később a beszéd is figyelmeztet, sokkal inkább az erdélyi fejedelem Bethlen Gábornak szólt, mint unokaöccsének, Péternek.

S ha e beszámoló nem is mentes a műfajjal járó túlzásoktól, mindenképpen érdekes leírása egy rendhagyó pápai fogadásnak, és kétség nélkül bizonyítja, hogy Bethlen Pétert kitüntető kedvességgel fogadták és látták vendégül Rómában. A pápai udvar Bethlen Gábor személye iránti különleges érdeklődésére utalnak ezek az adatok. Másik oldalról Bethlen Péter fogadása Bethlen türelmi egyházpolitikájának¹⁶ bizonyos értelemben csúcspontját jelenti, hiszen e fogadás akarva vagy akaratlanul Bethlen ez irányú tevékenységének pápai elismerését jelzi, más oldalról pedig bizonyára nem hanyagolható el a fejedelmi család ifjú sarja római látogatásának erkölcsi hatása sem az erdélyi katolikus hívők körében.

Hiába volt Pázmány fáradozása, a török elleni koalícióra ekkor még nem értek meg a feltételek. Azonban Bethlen Péter gróf életének másik, talán az előbbinél is nevezetesebb epizódjában ismét főszerepet kapott Pázmány érsek. Az őreg Bethlen István Rákóczi-ellenes támadásának idején, amelynek nyílt kirobbanása nem utolsó sorban Bethlen Péter gróf felindulásban elkövetett gyilkosságának következménye volt. Pázmány a vérontás elkerülése érdekében a békéltető szerepét vállalta Rákóczi György és a Bethlenek között, védve Rákóczi érdekeit, de intve őt, hogy az alkalom kínálta megbocsátás sok veszedelemnek veheti elejét. Az események részletei megintcsak igen jól ismertek Lukinich másik kiváló dolgozatából.¹⁷ A temetési beszéd azonban ismét új szempontokat és adatokat nyújt Pázmány békéltető szerepének értékeléséhez, az események kiegészítéséhez. Hallgassuk meg először ismét a halotti oratio összefoglalóját.

Bethlen Péter¹⁸ a legnagyobb veszedelmek viharába került, mikor a

15a. Bethlen Gábor krónikásai. Bp. 1980. 172, 192–193. l.

16. Lásd erről Bíró Vencel: *Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus*. Cluj-Kolozsvár, 1929, újabban Barcza József: *Bethlen Gábor a református fejedelem*. Budapest, 1980, 157–209. l.

17. Lukinich Imre: *Bethlen István támadása 1636-ban*. Budapest, 1910.

18. A főrészben kivonatossan közölt szöveg így hangzik: „Verum musteum maritum strenueque cum variis difficultatibus in Reipublicae luce luctantem pugilem mox, sicuti nihil in hac miseriarum valle ex omni parte beatum esse consuevit gravissima summorum discriminum procella exceptit. Mirabili enim et, nisi divina benignitas obstitisset, miserabili Pannoniae crisi duae illae patriae libertatis ac evangelicae veritatis columnae, Rakocziana et Bethleniana familiae, quorundam partim imprudentium consiliis, partim malevolorum artibus inter se comissae ac collisae fuere: in quo periculosissimo animorum armorumque motu ac perturbatione, cum piaae raraeque erga Illustrissimum Parentem obedientiae ac reverentiae, tum inprimis invictae erga Deum fidei ac constantiae excellentissima dedit specimina. Nullis siquidem maximarum necessitatum telis frangi, nullis amplissimorum promissorum illecebris inescari, nullis asperrimarum minarum fulminibus percelli potuit, ut a regio reformatae tramite ad illius religionis, quae non tam nomine

Rákóczi és Bethlen család: a haza, a szabadság és az evangélikus vallás e két oszlopa részben esztelen okoskodásból, részben rosszakaróik mesterkedései miatt összeveszttek. A lelkek és fegyverek e veszedelmes zűrzavarában azonban a legfényesebb jeleit adta a gróf egyrészt nagyságos atyja iránti kegyes és ritka engedelmességének, másrészt és különösen Istenben való legyőzhetetlen hitének és állhatatosságának. E veszedelem idején sem fegyverrel megtörni, sem a legszebb ígéretek édességével megrészegíteni sem a legkeményebb fenyegetésekkel megrendíteni nem lehetett, hogy letérjen a református vallás egyenes ösvényéről, s annak a vallásnak, amely nem annyira katolikus neve, mint inkább kincsei és szerencsés dolgai miatt maradt fenn eddig, rögös és tekervényes csapására lépjen. Bethlen Péter e veszedelem előidézésében való fényfogyatkozását bizony örök hallgatásba kellett volna burkolnom, ha éppen ebben nem adta volna biztos üdvössége ragyogó bizonyosságát. Amennyire a természetben a kétséget okozó sebek gondozása és gyógyulása sokszor éppen a hosszú életnek kezdetét jelenti, úgy Bethlen Péternek ez az erős láza, amelyet az Isten különös kegyelme és hazája s vallása iránti igaz szeretete csendesített le, méltán tartatik állandó virágzása zálogának. A hithűség jutalma rövidesen a fejedelem teljes bocsánatának elnyerése lett. Ezután mondhatjuk, hogy a Bethlen család, az egyház és iskolaügy nagy veszteséget szenvedett a gróf halálával.

Mi újat mond az elemzésnek e beszédrészlet? Először is érzékelhetjük azt a kényes szituációt, amelyben az oratio elhangzott. A temetésen ugyanis a fejedelem is jelen volt,¹⁹ s a szónoknak mondandójával nyilván mindkét család megelégedését ki kellett vívnia. Másrészt nagy szónoki erővel írja le azt a megdöbbenést, amelyet a Bethlen és Rákóczi család konfliktusa okozott a protestáns egyházakban, hiszen a Bethlen családnak még házasságpolitikája is — a két Bethlen-fió kiházásítása, a Széchy Máriával és Illésházi Katalinnal kötött frigyek — nyilvánvalóan Erdély és a magyarországi protestáns rendek egységének szorosabbra fűzését szolgálta. — Illésházi Katalin eredetileg Batthány Ádám menyasszonyául volt kiszemelve. Bat-

catholico, quam opibus rebusque secundis hactenus superbit, salebrosos anfractus diverteret. Quam quidem tristissimam luminarium eclipsin aeterno involvissem silentio nisi clarissimum firmæ salutis evasisset argumentum. Quemadmodum in robustis naturis ancipites morbi, si curentur, diuturnæ vitæ sunt indicia; ita vehementissimus ille paroxysmus, quem extraordinaria Dei gratia et sincerus utriusque partis erga Patriam ac Religionem affectus, fidelissimum felicissimumque animorum gluten, sedavit, certissimum constantis prosperitatis pignus merito censetur. Nec eximio eximia herois nostri in salutaris fidei professione firmitas ac constantia caruit præmio. Namque celsissimus Princeps, Dominus noster clementissimus, ipsum postliminio reversum summo, imo paterno favore est complexus, singularique honore prosecutus. Quantique sua Celsitudo, nostrum omnium salute occupatissima, virtutes ejus fecerit honoratissima clementissimaque sua præsentia abunde demonstrat. Ne vero luctus exquisita omnium praeclare ab ipso factorum memoria exasperatus nos absorbeat, uno verbo, unoque universæ hujus concionis ore pronuntio; laudatissima Bethleniorum familia magnam; afflicta Ecclesia et schola majorem; Dacia denique Respublica maximam in illustrissimi hujus Comitiss mortis eheu! jacturam fecit.” = *Temetési pompa*, 145–146. l.

19. Ez kitűnik az *Oratio Funebris* bevezető szavaiból: „Non est quod miremini Serenissime Princeps...” = *Temetési Pompa*, 133 l.

thány azonban Pázmány hatására katolikus hitre tért át.²⁰ Ezért 1632-ben a család a Bethlen-fiúhoz adta a lányt. Érdekes módon így Bethlen Péter házasságát is, igaz közvetve, Pázmánynak köszönheti. — Az Illésháziak és Széchyek a leghatalmasabb protestáns családok közé tartoztak. Támogatásuk óriási nyereséget, közömbössé válásuk szinte ellensúlyozhatatlan hátrányt jelentett Bethlen Gábor magyarországi háborúinak idején, illetve Erdély mindenkori magyarországi befolyásának szempontjából. A Bethlen—Rákóczi viszony válságával pedig az ideológiailag az irénizmus gondolatvilágába ágyazott, politikailag nagy gonddal kimunkált protestáns egység ingott meg. Az irénizmus eszméit, a többek között ifjú Bethlen Istvánt is tanító, itt is többször emlegetett David Pareus dolgozta ki. Pareus az evangélikus és református felekezetek között vitás tantételeket olyan dogmatikai formulákban próbálta meg összefoglalni, amelyekről úgy vélte, mindkét fél számára elfogadhatóak. Magyarországon számos követője volt Pareus gondolatainak. Köztük a leghíresebb Bethlen Gábor ügyének talán leglelkesebb magyarországi támogatója, Alvinci Péter. Nem véletlen, hogy éppen őt kérték fel arra, hogy az evangélikus Thurzó Imrét és református Nyáry Krisztinát, illetve Illésházi Katalint és Bethlen Pétert összeeskesse, hiszen kassai lelkési működésének legfőbb egyházpolitikai célja is a két nagy protestáns felekezet békéjének, egységének kivívása volt.

Ebből a szempontból érdemes mérlegre tennünk a Bethlen Péter katolikus vallásra térítéséről szóló beszámolót. Nyilván nem véletlenül foglalkozik ezzel hosszasan a beszéd is. Korábban is bukkant fel a szakirodalomban arra vonatkozó utalás, hogy Bethlen Gábor erdélyi fejedelem egyik unokaöccse, aki az 1625-i szent évben Rómában járt zarándok úton, egy Bajomi Vince nevű kísérelőjével együtt katolizált.^{20a} Herepei János meggyőzően cáfolta ezt az adatot,^{20b} s rámutatott, hogy annak valódi alapja csakis Bethlen Péter feljebb részletesen tárgyalt római látogatása lehet. Annál érdekesebb, hogy most újonnan hasonló jellegű adat került elő éppen Bethlen Péterre vonatkozóan. Két kérdésre kell ezzel kapcsolatban választ keresni: kitől indulhatott ki ez a térítési kísérlet és pontosan mikor? E kérdésekre az adatok szűkössége miatt sajnos csak hipotetikusan tudunk felelni, azonban azt reméljük, hogy ez is segíthet az események részleteinek jobb megítélésében, s lelki mozgató rugóiknak megismerésében, megértésében.

Az első természetesen adódó gondolat, hogy ebben az esetben is, mint a rekatolizáló főurak nagy többségénél, Pázmány a térítő. Bizonyos tények azonban ennek ellene mondani látszanak. Pázmány és Rákóczi között Bethlen István és Péter támadása idején minden addiginál barátságosabb a vi-

20. Batthány Ádám: katolizálásáról és Illésházi Katalinnal tervezett házasságáról részletesen ír Iványi Béla: *Pázmány Péter kiadatlan levelei*. Körmend, 1943. 6—16. l. Egyébként Batthány Ádám katolizálását anyja, Poppel Éva hevesen ellenezte, ez lehet a magyarázata, hogy Pázmány, mintegy az ifjú tettének indoklásoként Poppel Évának ajánlotta Bizonyos okok, mellyek erejétől... egy főember... az Római Eklézsiának kebelébe szállott, Pozsonyban 1631-ben megjelent művét.

20a Dr. Bánfi Florio: *Bethlen Gábor és Bajomi Vince római zarándoklata 1625-ben.* = Erdélyi Múzeum, 1931. 299—301. l.

20b Herepei János: *Hogyan történhetett Bethlen Gábor és Bajomi Vince római zarándoklata?* = *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.* Budapest—Szeged, 1971. 378—383. l.

szony. Kettőjük jól ismert levelezéséből²¹ kiviláglik, hogy az ország erejének, egyensúlyának békében való megőrzése mély és őszinte aggodalmat váltott ki Pázmányból, s ezt csak Rákóczi fejedelemségének támogatásával látta elérhetőnek. Törekvéseinek legfőbb célja a konfliktus megegyezéssel való elsimításának mielőbbi kieszközlése. Bethlen Péter katolizálása pedig újabb előre pontosan nem látható bonyodalmakhoz vezetett volna. Pázmány kifejezetten aggódik is emiatt annyira, hogy 1636. okt. 16-án tőle szokatlan módon a szatmári jezsuita kollégium felállításának alkalmasabb időre való halasztását tanácsolja II. Ferdinándnak, mondván, hogy úgylis közszájon forog már a rágalom, hogy a pápisták a törökkel szövetkeztek az erdélyi fejedelem és a felvidéki reformátusok ellen. Pázmány politikai törekvései közé ekkortájt tehát nehezen illeszthető be ez a térítési kísérlet. Ezért kell arra gondolnunk, hogy 1636-ban inkább Eszterházi Miklós nádor tehetett lépéseket Bethlen Péter áttérése ügyében. Eszterházi Pázmány és a magyarországi rendek többsége ellenében nem merte nyíltan támogatni azt a Bethlen Pétert, aki a család magyarországi várába Ecsedbe visszahúzódva készülődött, hogy az apja által hozandó török seregek mellé csatlakozzék, mégis mindent megtett, hogy a személyes ellenfelének is tekintett Rákóczi helyzetét gyöngítse. Nemcsak elmulasztotta a király Pázmány által kieszközölt rendeletei ellenére, hogy Bethlen Péter katonai készülődését megakadályozza, hanem még 1636 nyarán is, mikor a török támadás elkerülhetlensége már nyilvánvaló volt, állandó összeköttetésben állt vele. Mind Rákóczi, mind Pázmány igen határozottan fejezték ki azt a gyanújukat, hogy Eszterházi nádori kötelezései ellenére is titokban Bethlen Péter kezére játszik.²² Eszterházi magatartását többek között az is magyarázhatja, hogy bízott Bethlen Péter katolizálásában, hiszen az ő számára, ugyanúgy mint Pázmánynak lehetetlenségnek tűnt a török szövetség gondolata. Az ifjú gróf katolizálása azonban nagy távlatokat nyithatott volna az ő politikai koncepciója előtt: Erdélynek a Habsburg ház égisze alatt Magyarországhoz való visszacsatolására. Hiszen például Bethlen Péterrel ebben az esetben el lehetett volna játszani Homonnay György szerepét Rákóczival szemben.²³ Erősíti feltevezésünket, hogy az Eszterházi család máskor is hathatósan működött térítési ügyekben. Például: Nádasdy Ferenc áttérésében is a nádornak és családjának volt meghatározó szerepe.²⁴

21. Levelezésüket külön is kiadta Szilágyi Sándor: i. m. Pest, 1870.

22. Pázmány 1636. aug. 12-én ír erről Rákóczinak, említve, hogy a fejedelem júl. 25-én kelt levelében szintén panaszkodott ezért. = *Pázmány Péter Összegyűjtött levelei, II. kötet*. Bp. 1911., 685. l. Sőt Pázmány még 1636. okt. 3-án is Eszterházi szemébe vágja ezt a gyanúját. I. h. 706. l.

23. Homonnayt Bethlen Gáborral szemben léptették fel erdélyi trónkövetelőként.

24. Nádasdy Ferenc és Eszterházi között előbb szabályos hitvita folyt levélben a Szentírás hitelességéről. Majd Nádasdy saját családja akarata ellenére Eszterházi tanácsára Itáliai peregrinációra ment. Katolizálása után pedig az ő felesége lett Eszterházi Júlia grófnő, akit eredetileg Zrínyi Miklósnak szántak. Lásd erről: Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Budapest, 1964. 61–53. l.; Payr Sándor: *A Dunántúli evangélikus egyházkerület története*. Sopron, 1924. 718–719. és *Egyháztörténeti emlékek*. Sopron, 1910. 214–216. l. Eszterházinak a protestáns követelésekkel szemben egyébként tanúsított megértése (lásd erről Bitskey Tibor tanulmányát = *Theológiai Szemle*, 1983. 78–81.) politikai jellegű, és nem gyengíti Bethlen Péterrel kapcsolatos feltételezésünket.

Bethlen István támadásának történetéből, illetve az 1636. év eseményeiből mindenképpen arra lehet tehát következtetni, hogy Bethlen Péter katolikus hitre való áttérését Eszterházi nádor sürgethette leginkább, még Pázmány ezt a lehetőséget gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta. Ha azonban nemcsak az 1636. évet vesszük figyelembe, amikor a Rákóczi—Bethlen konfliktus végletesen kiéleződött az által, hogy öreg Bethlen István különben jórészt valódi sérelmei miatt a törökhöz fordult segítségért, hanem a korábbi esztendőket is, hiszen az ellentétek tulajdonképpen Rákóczi trónralépésétől kezdve parázslottak lefojtva a két család között, ennél árnyaltabb kép tárul elénk. Végül is a Bethlen Péter fölött elmondott halotti beszéd ismertett részlete megengedi az időpontoknak ezt a tágabb értelmezését is, hiszen nem beszél határozottan arról, hogy a térítési kísérlet már a konfliktus kiéleződése után történt volna.

Rákóczi György és Pázmány levelezésében ugyanis Bethlen Péter neve 1635. ápr. 23-án fordul elő először. Ez év kora tavaszán Bethlen Péter Magyarországra utazott rokonaihoz. Neki, mint erdélyi alattvalónak erre csak korlátozott időre volt lehetősége. Pázmány említett levele visszatérésének halogatása miatt mentegeti Bethlen Pétert: „Bethlen Péter uram ide ki az atyafiak közé jővén, történt oly bontakozás egészségében, hogy a doktorok javallásából, nemcsak valami kis ideig való mulatásának kell lenni, hanem annak felette hév vízben is kellett mennie. Látván azért őkegyelmének ily méltó okát, ki miatt az úti törődésre nem alkalmas, arra való képest nem kétlem, sőt bizonytal elhittem kegyemet oly tekintetű fejedelmi embernek lenni, hogy ezt az ő keglme egészségtelensége miatt való késését nem hogy gondolkodásra venné, hanem inkább liberáliter megengedi. És minthogy én szüből kívánom, hogy keglmed alatt való rendek a keglmed hívségében állhatatosan megmaradjanak, mihent egészséges állapotját látom Bethlen Péter uramnak, magam intem ő keglmét, hogy bemenetelét matúrálja.”²⁵ E szöveg egyértelműen arra utal, hogy Pázmány találkozott, vagy talán találkozni fog, a különben rokonai látogatására Magyarországra utazott Bethlen Péterrel. Valóban, a levélírásának időpontjában Pázmány már ugyanoda készült, ahová minden biztonnal az ifjú Bethlent is rendelték az orvosok: a pöstyéni hévízbe. Az érsek 1635. máj. 25-én kelt levelében írja: is „Itt is a hév vízbe immár két héttől fogva nyavalygok, és úgy tetszik Isten kegyelmességéből nem kevés hasznát is érzem ennek a jó hév víznek.”²⁶

Feltűnő, hogy Rákóczi, aki különben teljesen megbízott Pázmányban, a Bethlen Pétert mentegető sorokat gyanakvással fogadta. 1635. júl. 10-én kelt levele szerint Bethlen Péter még mindig nincs odahaza Erdélyben: „Bethlen Péter mellett mit írjon kegyelmed azt is megértettük. Noha Bethlen Péter tőlünk kéredzván Illyesházi uramnak látogatására, oly okkal ment vala el, hogy mentől hamarabb vissza jöjjön ide bé. Mindazonáltal látván mind az keglde és Illyesházi uram leveléből, hogy egészségében való bontakozása miatt... kellett... az hévízbe is menni. Az nyavalya és betegség magán elég excusatio. Az kegd. hozzánk való igaz jó akarattjának jele, hogy kegd. maga is akar egészséges állapotjára Bethlen Péternek vi-

25. *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*, II. kötet. Bp., 1911. 571. l.

26. Uo.: 585. l.

gyázni, ki meg lévén meg is inti, hogy bėjövetelét maturálja. Szolgái Bethlen Péternek jőnek és mennek urokhoz, nekünk is hírünkkel lehet, mint épülhet egészségében, s abbeli excusatiója is legyen-e helyes.”²⁷ Az utolsó mondatból világos, hogy Rákóczi arra gyanakszik: Bethlen Péter késésének nemcsak a fürdők az okai, s jónak látja udvariasan, de igen határozottan Pázmány tudomására hozni, hogy módjában áll állítását ellenőrizni. Az eddigiek alapján nagy a valószínűsége, hogy Pázmány, ha előbb nem 1635 májusában Pöstyénben találkozhatott Bethlen Péterrel, azzal a fiatal emberrel, akinek pápai fogadását egykor kieszközölte. Ha pedig találkozott, bizonyosan szóba kerültek kettőjük között a hit kérdései is, hiszen jobb alkalmat, mint a rá-érős pöstyéni fürdőzés, el sem lehet képzelni tanúk nélküli, meghitt, hosszú társalgásokra. Nyilván ekkor merülhetett fel először Bethlen Péter katolikus hitre való térítésének gondolata is. Pázmány térítési munkája talán éppen ekkor, a harmincas években volt a legaktívabb. Batthyány Ádámon kívül ekkor katolizáltak a Thurzók, egy Illyésházi lány, sőt Pázmány még a fogságban levő Zólyomi Dávidnak is kegyességi olvasmányokat küldött.²⁸

A Bethlenek és Rákóczi konfliktusa csak a pöstyéni hetek után éleződött ki igazán. A helyzet teljes elmergesedésének nem utolsó sorban maga az ifjú gróf volt az oka, aki, mint már említettük, felindultságában annyira megverte egyik nemesi származású gazdatisztjét, hogy az pár nap múlva meghalt. Rákóczi ezért fej- és jószágvesztésre íteltette. Nem lehet tudni, hogy Bethlen Péterre végülis milyen hatással voltak a Pázmánnyal folytatott beszélgetések, annyi azonban bizonyos, hogy e gyilkossági eset kapcsán Pázmány újra védelmére kel Bethlen Péternek szinte szeretettel írván róla Rákóczinak: „... akarnám kegyelmedet diligenter kérvén megtalálnom, hogy a nyavalyás Bethlen Péter uram casusának állapotját, mely per non venit sententiában incurrált, limitálná és temperálná oly móddal: hogy bár megérezné, és másoknak is példa lenne, de mindazonáltal az kegd. jó akaratja ebből is nyilvánban mutatódnék ki, mind az itt kinn levő atyafiak, s mind egyéb rendek előtt.”²⁹ Pázmány hangulata csak jóval később fordult egyértelműen Bethlen Péter ellen. Még 1636 májusában is, noha ekkor már magatartását elítéli, türelemre inti az ő ügyében Rákóczit.³⁰ Csak mikor nyilvánvalóvá válik, hogy a katonai akciók elkerülhetetlenek, ír haraggal az apja megsegítésére készülő Bethlen Péterről Pázmány.³¹

Az eseményeket tehát most már úgy rekonstruálhatjuk, hogy 1635 első felében még Pázmány tehetett kísérletet Bethlen Péter katolikus hitre való térítésére, az ifjú gróf, legalább is Pázmány későbbi magatartásából ítélve, talán mutatott is némi hajlandóságot. Ám a Bethlen család számára a katolizálás nem volt járható út. Hiszen mellözve a szintén nem elhanyagolható lelkiismereti kérdéseket, amelyekre a gyászbeszéd is különös nyomatékkal figyelmeztet, a család Bethlen Gábor uralkodása után, nem utolsó sorban a

27. Szilágyi Sándor: *Rákóczy és Pázmány*. Pest, 1870. 99. 1.

28. Vö.: Frankl Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. Második kötet. Pest, 1869. 399–411. 1. és Pázmány Zólyomi Dávidhoz írt levele 1635. febr. 17-én. = *Pázmány Péter összegyűjtött levelei II.* Bp., 1911. 548. 1.

29. I. h. 609. 1. 1635. okt. 6-án kelt a levél.

30. I. h. 650. 1.

31. Pl. i. h. 685. 1. 1636. aug. 12-én.

nagy fejedelem híres művelődéspolitikája következtében, amelyet az ő halála után Bethlen István és fiai töretlenül tovább folytattak,³² sokrétűen és erős szálakkal kötődött a református egyházhoz; s Péter gróf katolizálása erős népszerűség-vesztést is okozhatott volna a protestáns többségű Erdélyben, ahol elsősorban lehettek hatalmi aspirációik. A török reagálása is, bár az vallási ügyekben általában közömbös volt, kiszámíthatatlan erre a lépésre.

Ebből a konstellációból világlik ki igazán Pázmány politikai bölcsessége és mély hazaszeretete, aki a béke és a magyarság általános érdekeit látva veszélyben, lemondva arról a térítési munkáról, amelyet korábban nagy valószínűséggel feltételezhetően ő kezdett, a protestáns Erdély erejének megőrzésén munkálkodott a két legnagyobb protestáns család konfliktusának idején is. Magatartását magyarázza az is, hogy bizonyos analógiák például Veresmarti Mihály, dunaszerdahelyi prédikátor,³³ vagy Batthyány Adám áttérései arra utalnak, hogy Pázmány számára igen fontos volt a belső vallási meggyőződés kialakítása is, Bethlen Péter esetében azonban ez irreálissá vált. Ugy látszik Eszterházi, aki mint az események mutatják, jól ismerte Bethlen Péter személyét és ügyeit, makacsabban bízott a gróf megnyerhetőségében és ezért tovább erőltette a vele való együttműködést.

Befejezésül meg kell jegyeznünk, tisztában vagyunk azzal, hogy mondanivalónkban sok a hipotetikus elem, mégis reméljük, hogy következtetéseink nem járnak messze a valóságtól, illetve módot adnak a vizsgált kérdések továbbgondolására.

PÉTER BETHLEN UND PÁZMÁNY

J. HELTAI

Péter Bethlen, der Neffe des Siebenbürger Fürsten Gábor Bethlen, besuchte im Jahre 1628 im Rahmen seiner ausländischen Studienreise auch Rom.

Der junge Graf, der zu der calvinistischen Konfession gehörte, wurde auf die Empfehlung des Erzbischofs von Esztergom Péter Pázmány vom Papst VIII. Urban empfangen. 7 Jahre später im Jahre 1635 war wahrscheinlich wieder Pázmány, der einen Versuch gemacht hat, Péter Bethlen zur katholischen Konfession zu bekehren. Péter Bethlen aber ist in dem Konflikt zwischen seinem Vater, István Bethlen dem Älteren und Rákóczi György — wobei sich István Bethlen auf türkische Hilfe stützte — der türkischen Parteirichtung seines Vaters treu geblieben. Pázmány hat deshalb offenbar wegen seiner Sorgen um den türkischen Krieg, die Bekehrung aufgegeben und gegen die Bethlens für Rákóczi Stellung genommen.

32. A Bethlen család e tevékenysége talán kevéssé ismert a közvélemény előtt, de az ő költségükön tanuló diákok a harmincas években is egész sor disputációt ajánlottak nekik. Öreg Bethlen Istvánnak komoly része volt a váradi Biblia kinyomtatásában stb.

33. Ipolyi Arnold: *Veresmarti Mihály élete és munkái*. Bp., 1875. 412—417. l.